

ŞAHNÂME'DE AKLIN ELEŞTİRİSİ*
Criticism Of Wisdom in Shahnameh
Feride VECDÂNÎ**

(Makale Geliş Tarihi: 14. 05. 2018 / Kabul Tarihi: 12. 06. 2018)

Çeviren: Serpil YILDIRIM***

Öz

Bu makale açıklama- inceleme metodundan istifade ederek, öne çıkan en önemli özelliği akılcılık olan İran medeniyetinin altın çağına damgasını vuran Firdevsî'ye ilişkin olup, onun varisi olduğu eski İran kültüründe aklın zirve yapmış olmasının ya da seçtiği şii mezhebinde akla verilen önemin, akılcılığı ve bilgeliği şahsi yeteneğine bağlı olan bu Tuslu bilgeyi, aklın sevilme menfi yönlerine dikkat çekmekten alıkoymadığını gözler önüne sermektedir. Bu yüzden genel kanının aksine, *Şahnâme*'de sadece aklın övgüsü yer almayıp aklın yerilen yönlerine ve aklın afetlerine de yer verilmiştir.

Bu makalenin bulguları, ازو شادمانی و زوست غمیست و زویت فزونی و هم کمیست *Şahnâme*'nin mukaddime beyti olan bu beytin anlam ve okunuşundaki ibhamı kaldırıp, Firdevsî perspektifinden aklın afetlerini tanıma hususunda ilgililerin dikkatini çekecektir.

Yazar, *Şahnâmecilerin* araştırmalarındaki bulgulara göz attıktan sonra zikri geçen beyit için bu makalenin önermiş olduğu anlam, okunuş ve aynı zamanda "*Şahnâme*'de aklın eleştirisi" gibi konuların daha önce hiç çalışılmamış olduğuna vurgu yapmaktadır.

Anahtar kelimeler: Firdevsî, *Şahnâme*, aklın eleştirisi, mutlak akıl, sınırlı akıl, kötü bilgelik.

* *Pejuheş-i Zebân u Edebiyyât-i Fârsî*, No. 24 Bahar 1391 hş., s. 41-53.

** Dr. Öğr. Üyesi, Zencan Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, (e-posta: Vejdani@znu.ac.ir)

*** Arş. Gör. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü; *Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Human and Social Sciences, Department of Eastern Languages and Literatures*, ldrmserpil44@gmail.com, ORCID ID: <https://0000-0002-9566-7232>

Anahtar Kelimeler: Firdevsî, Şahnâme, Aklın Eleştirisi, Mutlak Akıl, Sınırlı Akıl, Kötü Bilgelik.

Abstract

Ferdowsi was a wise man from Tus and his reason and wisdom was based on his personal skills and he left his mark on the golden age of the Iranian civilization, the most important feature of which was rationalism. By using the explanation-analysis method, this article demonstrates that Ferdowsi did not hesitate to reveal the negative aspects of wisdom, notwithstanding the advent of wisdom in the ancient Iranian civilization to which he was a heir or the importance given to wisdom in Shiism. Despite the prevalent view, the ills and negative aspects of wisdom are also included in Shahnameh rather than a mere praise of wisdom.

The findings of this article will draw attention to the ills of wisdom from the perspective of Ferdowsi by clearing the ambiguity in the reading and meaning of the following lines:

ازو شادمانی و زوست غمیست   و زویت فزونی و هم زو کمیست

By reviewing the findings of other Shahnameh researchers, the author stresses that the reading and meaning proposed herein for the above lines and criticism of wisdom in Shahnameh are topics that have not hitherto been studied.

Keywords: Ferdowsi, Shahnameh, Criticism of Wisdom, Absolute Wisdom, Bound Wisdom, Dosh Kheradi.

Giriş

İnsanları diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği, sahip olduğu akıl ve hikmettir. Akıl, ezelden beridir beşerin düşünce düzeninde özel bir yere sahip olup bütün kavim ve milletlerin nezdinde kutsanmıştır. Düşünürler, karanlık insanlığın en parlak hazinesi olan bu akı, insanoğlunun gerçek hayatın kaynağına ulaşması, maddi ve manevi kemale erişmesi için önemli bir etken olarak görmüşlerdir.

Akıl, sürekli tanıma ve öne geçme özellikleriyle birlikte, bir taraftan hayır ile şer arasında ayırma sebep olmuş, diğer taraftan ise insanı iyiliğe karşı itaatsizlikten alıkoymuştur. İnsanın selameti ve mutluluğu için gerekli altyapıyı hazırlamıştır. Düşünebilme yeteneği, sadece bir bireyin değil bütün bir toplumun gelişiminde gerekli zemini hazırlayıp toplumsal ilişkilerin normal seviyede ilerlemesini sağlamıştır. Demek ki dünyadaki âlimlerin nezdinde aklın bu denli üstün tutulması sebepsiz değildir.

İran’ın fikirselleşme ve kültürel gelişiminin uç noktalarda olduğu aynı zamanda medeniyetin altın çağı olarak adlandırılan, Şahnâme’nin yazıldığı dönemlerde akıl

özel bir yere sahipti. Akıl ve bilgeliğin gelişimi için gerekli ortamı sağlayan başlıca nedenlerden biri, Samani hükümdarlığının varlığı idi.

Samani hükümdarlarının ilme ve felsefeye olan hoşgörülerini, kültürlerin anlaşılmasına, farklı fikirlerin yayılmasına ve özgür düşünmeye zemin hazırlamıştır. İlme ve felsefeye gösterilen bu hoşgörü, Samani hükümdarlarının sarayını, seçkin insanların, farklı mezhep liderlerinin ve diğer fikri ekollerin uğrak yeri yapmıştır. Mekdisi'nin bir raporuna göre şöyle bir Samani geleneği vardır: Bilginleri, el etek öpmeye zorlanmaksızın kendi âlim ve fakihlerinin cenazelerinde namaz kılıyorlardı. Bu davranış, fazilet sahiplerinin bu hanedanın yanındaki önemini göstermektedir (Naci, 1386: s. 238). Samanilerin ilim ve kültürden istifadelerinin yanı sıra kendi nefsi kurtuluşları için de önemli bir etken olan bu hürmet gösterme durumu, âlimlerin gölgesinde özgürce araştırma yaparak, telif, tercüme ve ilmi kaidelerin beyanı ve bahsinde taassuptan uzak bir ortam hazırladı. Akli ve nakli ilimler eşi benzeri görülmemiş bir olgunluğa ulaştı ve bütün bunlar, Farabi, Razi, İbn-i Sina ve Ebuheyyan Tevhidi vb. gibi düşünce derinliği ve fikrî güç açısından dünya kültür tarihi boyunca eşsizliklerini koruyan müstesna şahsiyetlerin ortaya çıkmasıyla son buldu.

Firdevsî, bu dönemin bilgelerindedir. Bu toprakların eski kültürünü yaşatmak için değerli ömrünün otuz yılını bu uğurda harcayan biri olarak dönemde cereyan eden fikrî ve kültürel hareketlere karşı duyarsız kalmadı. Bu yüzden Firdevsî'nin insanî düşüncesinin ve ahlaki olgunluğunun mihenk taşı olan akılcılığı, dördüncü asırda İran'a hâkim olan akılcılığı da etkilemiştir. Bilge kimseler, *Şahnâme*'nin mukaddimesinde İslam peygamberinin övgüsü yerine aklın övgüsüne yer verdiği için Firdevsî'yi tenkit etmek yerine onun döneminde yaşayan Şii âlim ve fakihler, *usul-u kâfi* kitabının tevhit bölümünde, akıl ve ilim babına yer vermişlerdir.

Şahnâme'de yer alan akılcılığın sadece Firdevsî'nin şahsî temayülü ya da o dönemin sosyal normlarından dolayı olduğu söylenemez; zira eski metinlerde akılcılık konusu aynı zamanda Mazdei dininde de göze çarpmaktadır. Büyük olasılıkla o zamandan günümüze ulaşan öğüt kitapları ve risalelerin birçoğu Firdevsî'nin döneminde de mevcuttu ve Firdevsî'nin bu kaynaklardan haberdar olmaması, onlardan istifade etmemesi mümkün değildi. Firdevsî *Şahnâme*'sinin temelini oluşturan eski ve Pehlevî kaynaklar, akılcılığın hâkimiyet sahası idi. Bu yüzden *Şahnâme*'nin sayfaları aynı zamanda Mazdei dininde akıl derecelerinin tecelli aynasıdır.

Şahnâme'nin akla verdiği önem, anlatılanlarla birlikte Hekim Tusi'nin mezhebinden de kaynaklanmaktadır. İslam dininin başlangıcından beri akılcılık, marifet ilmi kazanma yollarından biri olarak bahis konusu edilmiştir. Kur'an-ı Kerim, her zaman kendi aklını kullanmayan ve onun yolundan gitmeyenleri eleştirmiştir. Vahiy kelamın dışında peygamber ve Şii imamlarının rivayetlerinde akıldan çokça söz edilmiştir. Örneğin; akıl, Allah'ın sırrına ve insanoglunun varoluş sütununa delildir (Kelîni, 1372: s. 51, 69).

Bir taraftan *Şahnâme*’nin şekillendiği dönemin bilimsel ve kültürel devinimi ve *Şahnâme*’nin kaynağı, diğer taraftan da Firdevsî’nin mezhep ve düşünce tarzı, şairin nezdinde aklın ışığını arttırsa da “rıza gözü bütün kusurlara karşı gece gibidir (görmez)” mısrasından hareketle, iddia edildiği gibi Firdevsî’nin aklı, mutlak ve kayıtsız şartsız olarak mı övdüğüne (Metînî, 1383: s. 43) yoksa övdüğü aklın, kayda bağlı bir akıl mı olduğuna bakmak gerekir.

Mutlak akıl / sınırlı akıl

Şahnâme’de övülen aklın çıkış yerinin belirlenmesinde İhvan-ı Safa, İsmailiyye ve Mutezile gibi dönemin tüm akılcı hareketlerinin yanında aklın yerinin ve öneminin incelenmesi imkân dâhilinde değildir. Zira bu, çok geniş bir konu olacağı için bizi makalenin asıl amacından çok uzaklaştıracaktır. Bu yüzden *Şahnâme*’de aklın yaratılmasında önemli etkileri olan diğer iki faktöre yani Mazdei dini ve Firdevsî’nin mezhebine dönelim. Onun kaynağında övülen aklın özelliklerini saydıktan sonra *Şahnâme*’de övülen akıl ile zikredilen kaynağı arasındaki benzerliğin ne ölçüde olduğuna açıklık getirelim. Böylece Firdevsî’nin mutlak aklı mı yoksa sınırlı aklı mı övdüğü sorusunun cevabını bulacağız.

1-Mazdai dinine göre akıl

Mazdai dinine göre akıl çok değerlidir. Hürmüzd, kendi fitratından insanlara akıl bağışlayan bilge bir liderdir: “Ey Mazda, evrenin ilk başlangıcında bizim için din yarattın ve bize kendi aklından bahşettin” (Purdavud, 1384: s. 464) ve onları en üstün akılla yarattın: “Hürmüzd, Âdem ile Havva¹’ya “Sizi en üstün akılla yarattım.” dedi. İşleri, akıllı selim yapınız.” (Dadegi, Farnbag, 1385: s. 81). Bu münasebetle, aklın kaynağı, membaı temiz ya da kirli olan insanlardır.

Aklın özünün, iyilik ve güzellikle olan birlikteliği Mazdei metinlerinde aklın birbirinden ayrılmaz unsurlarından kabul edilir. Öyle ki kötü akıl, iyi akıl olarak telakki edilemez: “Zatında iyilik ve güzelliği barındırmayan akıl, akıl değildir” (Tefez-zulî, 1385: s. 33). Mazdayasna öğretilerinde akıl, iyilik kategorisindedir². Akıldan istifade edilerek insana iyi ve yaraşır işler yapılır³. İş, iyi başlar ve kötülük def edilir⁴ ve insan kötü amelden, günahattan ve ruhsal kirlilikten uzaklaşıp doğruya, sevaba yönelir⁵.

¹ Ölünce Keyumers’in zürriyetinden bir nutfe çıktı ve güneş ışığıyla arındırılıp toprak altında muhafaza edildi. Kırk yıl sonra o nutfeden birbirine bitişik iki kök şeklinde yerden bir ot yeşerdi. Bitki şeklini aldıktan sonra boy ve çehrede birbirine benzeyen iki insana dönüştüler. Biri Âdem diğeri de Havva olarak adlandırılmakta (danişnâme-i mazdeisna, meşye ve meşyane başlığı altında).

² Akıl, insana verilen en iyi şeydir (minov-i hred: 18).

³ Tüm iyi işler ve iyi eylemler akıl gücüyle yapılabilir (minov-i hred:19).

⁴ Bütün iyi işler aklın temelini dayanır. Tüm insanlardan ve akıldan kötülüğü kovmak (pehlevi metinleri: 86).

⁵ Allah vergisi akılla kötü davranıştan uzak durabilecek kadar güçlüdür. Allah vergisi akılla günahkar insanın iyi amelli insan olurlar. Ruhları kirlilikten arındırırlar (ketab-i sevvom dinker: 137).

Aklın üstlendiği görev şu şekilde tarif edilir: “İyiye kötünden ayırt etmek, daha iyi olanı yapmak ve kötüyü terk etmek” (Bozorgmehr, 1361: s. 484). Dini bilgeliktir hem en seçkin dini önderler⁶ ve ruhani liderler gibi farzları yapmada hem de kendi gücüyle insana cenneti hazırlamada⁷. Ondan en fazla istifade eden cennetin en büyük semeresini elde eder⁸.

Mazdei dininde, akıl sürekli iyilik ve güzellikle yan yana zikredilse de bazen iyilik, birtakım faktörlerin etkisi altında kalarak güzellikle olan birlikteliğinden uzaklaşır. Bu durumda, kötü ya da çirkin akıl olarak adlandırılan aklın diğer tarafına yönelir.

Kötü ya da Çirkin Bilgelik

Avesta’da *dusxratav* (Bartolome, 1961: s. 752) şeklinde, pehlevicede ise *dus.xrad* (MacKenzie, 1383: s. 233, 243) olarak kullanılan kötü bilgelik, iyi bilgeliğin karşısında yer almaktadır. Yani akıl iyilik ve güzellikle arasına mesafe koyarak kendi gücünü yanlış hedeflere varmak için kullanır. Akıl kirliliğine ve aklın değerinin düşmesine sebep olan şey, kötülüğe ve hoş olmayan işlere gösterilen temayül ya da güzellik ve doğru davranışlardan kaçma çabasıdır (Purdavud, 1384: s. 122). Kötü bilgeliğe yönelen canın sonu karanlıktan başka bir şey değildir. Savaş, günah, yalan, zulüm, ihtiras, kindarlık vb... kötü bilgeliğin, insanlara karşı galibiyetinin tezahürleridir.

Bugün kullanımı olmayan kötü bilgelik kelimesi geçmişte kullanılmaktaydı. *Direht-i Asurik* adlı manzumede keçi ile hurma ağacı, yararlılıklarına dair birbiriyle sohbet ederler. Keçi ağaca şu şekilde kötü sözler sarfeder:

Ey işe yaramaz ağaç, bedbaht ve kötü düşüncelisin (Uryan, 1382: s.122).

2- Şii mezhebinde akıl

Şii mezhebinin öğretileri de Mazdayasna öğretileri gibi akla büyük önem vermektedir. Allah, akli, yarattıklarının en üstünü olarak kabul etmekte (Muhammedî Rey Şehrî, 1378: s. 34) İslam peygamberi akli, yaratıcının en güzel hediyesi ve onun bir nuru olarak zikretmektedir (aynı eser, 31 ve 51). Şii imamları, akli, yaratıcıya ibadet etmek, ahiret azığını hazırlamak ve de cenneti kazanmak için bir vesile olarak görmektedirler (Kelînî, 1372: s. 34). Yüce Allah’tan korkan iyi amelli kişi, en akıllı insan olarak tanımlanmaktadır (Âmedî, 1380: s. 146) ve sağduyulu aklın asıl görevi, insanın iyi ahlaklı olmasında ve doğru davranış sergilemesinde yani tek cümlede insanın olgunluğa ulaşmasında ona kılavuzluk etmektir (Muhammedî Rey Şehrî: s. 31-

⁶ Sadece o akıl güçlüdür ki dini görevlerin yapılmasında seni, ruhani liderlerin ve dini önderlerin makamına ulaştırır (aynı eser: 82).

⁷ Cennet de akıl gücüyle elde edilebilir (minovi-yi hired: 19).

⁸ Kendilerine daha fazla akıl verildiği için cennet semeresi daha fazla olan diğer kimseler (aynı eser: 66).

60). Bu ve bunlar gibi birçok örnek, Şii mezhebinde aklın iyilik ve güzellikle olan yakınlığını yerinde bir iş olarak göstermektedir.

Mazdei dininde kötü bilgelik olarak adlandırılan şeye, Şii mezhep liderlerinin öğretilerinde de rastlamaktayız. Günah, kibir, öfke, hırs ve dünya aşkı gibi (Muhammedî Rey Şehrî, 1378: s. 213-233) akla ve rasyonelliğe galebe çalan hasletler, hileli işlerde insanın tedbir almasını engellemektedir. Bu durumda akıl, insanı uygun olmayan işlere çağıran sembolik bir bilince dönüşür. Şii imamlarının sözlerinde, bu yetenek, hiçbir önemi haiz olmayan “uyanıklık ve şeytanlık” olarak geçmektedir (Kelînî, 1372: s. 34) çünkü akla benzeyen bir bilinçtir; fakat gerçekte semeresiz akıldır ve batıl yolda ilerlemektedir.

Şii imamlarının sözlerinin bulunduğu mecmua şöyle bir ibareye yer vermektedir: Şii mezhebinde övülen akıl, nefsin iplerinden kurtulmuş akıldır ve onun arzu edilen bu rasyonelliği çok değerli bir rasyonelliktir. Menfaatçi bir rasyonellik değildir.

Olası ihtimalle akıl konusunda Firdevsî’nin düşüncelerini kabul eden kaynaklardaki aklın özelliklerine göz attıktan sonra bu kaynaklarda övülen akıl ile Firdevsî’nin övdüğü aklın ne derece uygun olduklarını görmek için yeniden *Şahnâme*’ye dönelim.

Şahnâme’de İyi ve Kötü Akıl

Eğer *Şahnâme*’yi İran kavminin değerlerinin tecelli ettiği bir ayna olarak kabul edersek akıl ve bilgelik bu değerler arasında ilk sırada yer alır. Aklı ve canı yaratan Allah’ın adıyla başlayan ve “Allah’ı övdükten sonra ilk beyitleri akıl ve hikmet hakkında olan” (Masse, 1350: s. 296) bu ebedî hamase, aklın değerini anlatmak için yeterlidir. *Şahnâme*’de aklın varlığına duyulan saygı, öyle bir raddededir ki bilge şairi görünüşte mantık dışı kabul edilen efsane ve mitolojiler için sembolik anlamın kapılarını aralıyor ve bu yaptığını da makul bir iş olarak addediyor.

Firdevsî şiiplerinin asıl nüvesini aklın övgüsü oluşturmaktadır. O akı, Allah’ın yarattığı en üstün şey olarak görmektedir. Zira akıl, insanoğluna kılavuzluk etmek gibi önemli bir görevi üstlenmektedir:

Akıl, Allah’ın yarattığı her şeyin en iyisidir. Aklı övmek adaletin gereğidir.

Akıl, rehberdir, akıl gönlü ferahlatandır. Akıl, her iki dünyada da elden tutandır.

(1/ 4/ 17/ 18)

Şahnâme’de övülen akıl da Mazdei dininde ve Şii mezhebindeki gibi iyilik ve güzellikle yakın bir akıldır:

Kötülük hiçbir şekilde iyi olmaz.

Eğer akıllıysan iyilikle yola getir.

(7/ 212 /1489)

Akıl, Mazdei dininde, iyilik kategorisinde bilindiği gibi *Şahnâme*'de de bu kategoride yer almaktadır ve birçok iyi hasletin mastarı⁹ olmaktadır:

Sanma ki akıldan daha üstün bir şey var. Akıl, bütün iyiliklerin üstündedir.

(7/ 405 /1762)

Bizim için, mürüvvet, akıl ve hayâ verdi Yiğitlik, görüş ve yumuşak ses (verdi).

(6 /281/ 5)

Firdevsî'nin hamasesinde akıl, iyilik ve güzellikle yakınlık kurduğu gibi kötü ve yanlış davranışlardan da imtina etmektedir¹⁰:

Akıldan dolayı mutlu olan dünya için kötü davranışta bulunmadı

Yaşadıkça, kötü olandan korkmaktı ilk şiarı aklın

(6 /558 /1895,1897)

Şahnâme'deki akıl, iyilik ve güzellikle o kadar yakındır ki, akıldan uzaklaşıp kötülüğe meyleden biri bizzat kendi kötü eyleminin etkilerinden dolayı dert ve kederle düşmektedir:

Akıl yolundan sapan, sonunda kötü eyleme meyleder.

(3 /366 /829)

Şahnâme, insanın mutluluğunu aklın aydınlatıcılığına bağlamaktadır. Sürekli insanı erdemli olmaya çağıran akıl, onu pespayelikten ve hamlıktan uzak tutar.

Şahnâme'de –mazdei metinlerinde olduğu gibi- övülen aklın özelliklerinden biri de onun dinî oluşudur. Dinî akıl, kendine sadece maddi dünyadan nasipdar olmayı amaç edinen laik akıldan, özü hasebiyle farklıdır. Yaratıcının varlığını kabul etmesi ve tek yaratıcı konusunda insana rehberlik etmesi bu dinî aklın en önemli özelliklerindedir:

O kimseye itiraf et ki vardır ve birdir. Akıl ve ruhun bundan başka yolu yoktur

(3 /287/ 4)

⁹ İyi hasletler bu beyitlerde zikredilen örneklerle sınırlandırılmaz. İyi dilekli olma, zararsızlık, adalet, iyi huyluluk, iyi adlılık... gibi daha birçok sıfatları içeriyor. Bkz: 2/71/136; 2/202/15; 3/3/9; 5/82/63; 6/234/598; 6/236/631; 6/244/38; 6/257/34; 7/220/1586; 8/24/284.

¹⁰ Ayrıca bakınız: 1/255/141; 5/329/451;6/232/566;6/599/1901;7/292/2503-2504;7/294/2533.

Güneşi ve ayı yaratan Allah’ın adıyla Akıl, Allah’ın adıyla gönle yol verdi
(3 /105 / 1)

Şahnâme, din ile aklın yolunu bir tutmaktadır. Bu yüzden akıldan yüz çevirmek dinden yüz çevirmek gibidir ve ilahi cezaya sebep olmaktadır. Karşılığında, akla yönelmek insanı iki dünyaya da hazırlamaktadır:

Aklın ve dinin başka bir yolu vardır. Güzel sözler sınırlıdır.
(2 /103/ 6)

Akıl yolundan sapınca ilahi cezayı gördüler.
(4 /78 / 1131)

Akıldan uzak kalanın eli kolu bağlıdır. Her iki dünyada onunla¹¹ değerlisin.
(1/ 4 / 24)

Hekim Tus akla hürmet gösterirken gücünün korunması için gerekli ve uygun ortamların sağlanması noktasında duyarsız kalamıyor. Hastalıklar, insanın bedeninden sağlığını alırken aklın afeti, insanı eylemden alıkoymakta ve bu yüzden şöyle ifade etmektedir:

Zamanının kötü geçmesini istemiyorsan, Bedene ve o akla dikkat et.
(7/ 187 557)

Firdevsî, kaba davranış, öfke, kibir, ihtiras, kin, heves ve zulüm gibi hasletleri akıl ve rasyonelliğin ayak bağı olarak görmekte ve aklın zararlarını, aklın uyuması, aklın sapması, aklın ölmesi, aklın gevşemesi, aklın göz dikmesi, aklın kaybolması ve aldanması gibi birtakım ibarelerle açıklamaktadır. Akla zarar veren hasletler, bir başlık altında toplanacak olursa ona “nefis arzusu” denilebilir. Firdevsî de dinlerin genel öğretilerinde insanın en büyük düşmanı olarak kabul edilen bu akla zarar hasletlerin kudret ve tesirini göz önünde bulundurarak bunların pençesinden kurtuluşun mümkün olmadığını şu sözleriyle ifade etmektedir:

Heves akla galip gelirse kimse hevesin pençesinden kurtulamaz.
(5 / 90/ 33)

İsmi geçen akla zarar hasletlerin, nefse karşı kazandığı galibiyetle, aklın yoluna set çekilmekte ve böylece aklın asıl görevinin ifası engellenmektedir. Bu durumda akıl artık insanın tasarrufunda değildir. Zira aklın kendisi mağluptur ve hevese tabidir. Sadece kötülükten imtina etmemekle kalmaz üstelik kötülere de yönelir. Böyle bir durumda övgü ve liyakatten uzak olan aklın kötü yönleri ortaya çıkar. İyi-

¹¹ “o” zamirinin referansı akıldır.

lik ve güzellikten uzaklaşır, emirlerine kulak veren insanı yanlışlıklara sürükler. Can için hazin ve karanlık bir akıbet kaçınılmaz olur.

Firdevsi –büyük olasılıkla kendi dönemine kadar terk edilmiş olan- kötü ya da çirkin akıl kelimesini bahsi geçen mefhumları ifade etmek için kullanmamakta, aksine “بد اندیشه”, “بد اندیش” ya da “بد گمان” kelimesini tercih etmektedir. Bu kullanıma örnek beyit vermeden önce “گمان” kelimesinin anlamı hakkında muhtasar bir açıklama zarurieti bulunmaktadır. Pehlevîcede guman şeklinde kullanılan bu kelime, aynı zamanda “اندیشه” anlamına da gelmektedir (burhan-ı kat’: gomane başlığı altında). Şahnâme’de de “اندیشه” manasında goman kelimesinin kullanıldığını ispatlayan birtakım beyitler bulunmaktadır. Örnek olarak Rüstem ile Sohrab hikâyesi verilebilir: Rüstem, Kavus’a öfkelenince sarayı terk eder. Guderz, savaşçılar, Rüstem korktuğu için Sohrab ile karşı karşıya gelmiyor düşüncesine varırlar diye onu tekrar döndürür:

Halk ve ordudaki savaşçılar, bu zamanda şüpheye kapılarak pehlivan (Rüstem) bu Türk’ten korktu diye gizli gizli konuşurlar.

(2/ 150/ 396-397)

Siyaveş hikâyesinde de yaratıcının zatını idrak etme noktasında insanların düşünmedeki yetersizliklerini anlatan şöyle bir ibare yer almaktadır:

Zaman ve mekândan üstündürç   Kulların düşüncesi ona nasıl ulaşır?

(2/ 278/ 1159)

İşaret edildiği gibi Firdevsî’nin, kötü akıl kelimesine bir açıklaması yoktur. O, aklın kötülüğünü, akıldan doğan düşünce ve fikrin kötülüğü olarak açıklamaktadır. Bu yüzden genel kanıya rağmen “بد اندیش” Şahnâme’de sürekli düşman (dostun zıddı) anlamında kullanılmamış aksine “kötü ve çirkin düşüncesi olan kimse anlamında da kullanılmıştır ve böyle bir kişinin gerekmedikçe düşman olarak adlandırılmayacağı açıktır. Zira insan sevgisine sahip olması yeterlidir.

Şimdi örneklere göz atalım. Sivayeş hikâyelerinin bir kısmında Gersivez, Sivayeş ile Ferengis hakkında çıkan dedikodularla birlikte o ikisine olan düşmanlığını ispat etmiştir. Bu yaptığı, onun düşmanlığının ve onları Efrasiyab’a teslim edecek kadar kötüleşen kirli düşüncelerinin sembolü olan kötü düşünce ve kötü zan ibareleriyle açıklanmaktadır:

Kötü düşünceli ve kötü zanlı Gersivez,   zaman zaman şaha gitti.

Her çeşit hileyi ortaya atıp   Turan şahının kalbine vesvese düşürdü.

(2/322/192-193)

Şahnâme’de Keyhusrev’in de çok sevilen bir siması vardır. Savaş ve düşmanlık sözlerini ağzına almadığı iktidar yıllarının son dönemlerinde düşüncesinin

kötülüğe meyiletmesinden korktuğu için bu anlamı “بد اندیشی” kelimesiyle dile getirmiştir:

Ruhum, mağruriyet, kötü düşünce ve şeytanlık sergilememeli.

(4/327/2444)

Firdevsî, kendi saltanatını korumak için oğlunu Sistan’daki kurban kesim yerine bırakan Goştasb’ı da kötü düşünceli olarak zikretmektedir:

Devranın dönmesi ve kötü düşünce, kötülükte ona rehber oldu.

(5/ 297 / 75)

Firdevsî’nin *Şahnâme*’sinde yer alan iki beytin mukayesesinden elde edilen sonuç, “بداندیش” ve “بد گمان” kelimelerinin bu makalede iddia edilen anlamlarında kullanımına başka bir açıklamanın olduğudur. Bu beyitlerde kötü düşünce ve kötü zan kelimeleri akıllı kelimesinin karşısında yer almaktadır ve akıllıca düşüncelerin hep iyilik ve güzelliğe yakın olduğunu, birlikte anıldıklarını bilmekteyiz:

Akıllı kişi Allah’a daha yakındır, kötü düşüncelinin günü daha karanlıktır

(6 / 546 / 1737)

İster akıllı olsun ister kötü düşünceli, hiç kimse kaderden haber veremez.

Kötü düşünceli anlamında kullanılan “بداندیش” kelimesi, kafasında iyi düşünce olan kimse anlamına gelen “نیک گمان” kelimesinin karşısında yer alan beyitlere göz atalım:

Rüstem ona dedi: “İster kötü düşünceli ister iyi düşünceli ol kaderle boy ölçüşemezsin.”

(5 / 424 / 1517)

Şimdiye kadar söylenen şeyler, makalenin başındaki soruya cevap niteliğindedir. Aynı zamanda Firdevsî’nin körü körüne akla tapmayıp onu eleştirdiğini ve onun afetlerini dile getirdiğini göstermektedir. *Şahnâme*’de övülen akıl, mutlak akıl olmayıp aksine şeriatin şartlarıyla çevrelenmiş, iyilik ve güzellik mefhumlarıyla bağlanmış bir akıldır. Firdevsî tarafından övülen rasyonellik, değerlere ya da makul olana matuf bir rasyonelliktir. İran kavminde akıl temsilcisinin penceresinden, insanı yönlendirebilen kötü aklın zararlarına dikkatli bakıldığında Firdevsî’nin hekimane düşüncelerinin ortaya çıkmasında, hem İran’ın eski kültürünün hem de onun sahip olduğu mezhebin dini öğretilerinin etkili olduğu görülecektir.

Şahnâme Beyitlerinde Tefekkür

Bu makalenin bulguları, “Aklın övgüsü hakkında” başlığıyla *Şahnâme*’nin mukaddimesinde yer alan beytin açıklamasında da kullanılabilir ve Firdevsî tarafından yapılan aklın eleştirisi o beyitte yer alabilir. Beyit şöyledir:

Sana mutluluk ondandır¹² gam da Eksikliğin de ondandır fazlalığın da
(1/ 4 / 19)

İlk mısranın okunuşundaki zorluk, akla iki zıt emri nispet eden birinci ve ikinci mısranın anlamında ibhama sebep olmanın yanı sıra bu beyti *Şahnâme*'nin tartışmalı beyitlerinden yapmıştır. Beytin anlamını kavramak için Firdevsî'nin ele aldığı aklın sevilen ve yerilen her iki yönüne bakılmalıdır. O, aklın hem insanı gerçek manada mutlu ettiğine hem de ona ciddi anlamda zarar verdiğiğine dikkat çekmektedir. Aynı şekilde insanın canında artış ve azalışa sebep olabileceğini ifade etmektedir. İyi akıldan faydalanmak insanın geçek mutluluğuna ve canın ferahlığına zemin hazırlamakta fakat aynı şekilde nasibine kötü akıl da düşebilir böylece ruhunda azalma ve eksiklik hâsıl olabilir, sıkıntılı bir vaziyetle karşılaşabilir. Gerçekten insanın kötü düşünceye düşer olmasından daha ağır bir üzüntü var mıdır?

Birinci mısranın okunuşundaki ibhamı kaldıracak olan manayı kavramak için "sen mutlusun" anlamına gelen şadoman kelimesinin sonundaki "ی", fâil muttasıl (şahıs) zamiri ya da ek olarak bilinen "ی"; gam kelimesinin sonundaki "ی" ise büyüme manasına gelen¹³ kötü akıl tarafından insana yöneltilen gamın ağır anlamını kaldırmak için nekre "ی"sı olarak şair tarafından kullanılmıştır.

Sonuç

Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde aklın övgüsü ve saygınlığına dair şüpheye mahal verecek bir söz yoktur. Bu mecmuaya anlam katma noktasında aklın çok önemli rolü vardır. Yaşanan olaylar, büyüklerin sözleri, yiğitlerin açıklamaları ve şairin tavsiyeleri hepsi ekseninde dönmektedir.

Şairin bilge olmasındaki birçok etken, seçmiş olduğu mezhep, döneminin kültürel olayları ve İran'ın eski kültürü, *Şahnâme*'deki akli öne çıkaran sebeplerdir. Ama tüm bunlar, Firdevsî'nin basiretini bağlayıp, onu Mazdei metinlerinde "kötü akıl" Şii din liderlerinin öğretilerinde ise "iğrenç" olarak geçen aklın seilmeyen yönlerine meyletmesini engelleyecek güçte değildir. Bu yüzden sorgusuz sualsiz akli övmemektedir. Aksine onun tarafından övülen akıl, iyilik ve güzelliğe bağlı olup dinin gözetimi altında bulunmaktadır. Eğer bu şartlarda gevşeklik gösterirse övgüye layık olmayacaktır. Firdevsî, akli övmekten ziyade onu tenkit etmektedir. O, cimbızla iyi akli kötüsünden ayırt eden münekkittir. Övülen akli zirveye oturup, kötü akli def etmektedir.

İran'ın ünlü kitabındaki aklın övülen ve yerilen taraflarından haberdar olmak, makale metninde, hakkında tefsilatlı bilgiler verdiğimiz mukaddime beytindeki anlam ve okumadaki düğümlerin çözülmesinde bize yardımcı olacaktır.

¹² "o" zamirinin referansı akıldır.

¹³ Nekre "ی" sının anlamını incelemek için (cins, marife ve nekre isme bakınız:26-27).

Kaynakça

- Âzer Farnbag peser-i Ferruhzad u Âzer Bad peser-i Ommid (1381) kitab-i sevvom Dinkerd, tercüme-i Feridun Fazilet, Tahran, ferhang-i Dehhoda.
- Amedî, Ali bin Muhammed (1380) Ğereru'l Hikem u Dereru'l-Kelam, şerh u tercüme-i Haşim Resulî Mehlatî, cild-i devvom, çap-i çeharrom, Tahran, defteri neşr-i ferhang-i İslamî.
- Uşîderî, Cihangîr (1371) Danişnâme-i Mezdîsna, Tahran, merkez.
- Burhan, Muhammedhüseyin b. Halef (1362) Burhan-i Kati, be ihtimam-i Muhammed Mu'în, çap-i pencom, Tahran, emir-i kebir.
- Bozorgmehr, Mahindokht (1361) Tercüme-i kitab-i şeşom Dinkerd, payan name-i doktora danişkede-i edebiyat danişgah-i tahran.
- Purdavud, İbrahim (1384) Gatha, çap-i devvom, Tahran, esatir.
- Tezeffuli, Ahmed (1385) Minovi-yi hired, be kuşeş-i Jale Amuzgar, çap-i çehorrom, Tahran, tus.
- Camasb çe destur-i Menuçehr çe Camasb asana (1382) Metunha-yi pehlevi, pejuheş-i Se'îd-i Uryan, Tahran, sazman-i miras-i ferhang-i kişver.
- Dadegî, Farnbag (1385) Bundahiş, çap-i devvom, Tahran, tus.
- Firdevsî, Ebu'l Kasım (1386) Şahname-i Firdevsî, be kuşeş-i Celal-i Halikî-yi mutlak u digeran, cild-i heşt, Tahran, merkez-i dairetu'l-mearif-i bozorg-i İslami.
- Kelînî, Muhammed b. Yakub (1372) Usul-i Kafî, tercüme u şerh-i Muhammed Bakır, cild-i yekom, çap-i devvom, bi ca, usve
- Masse, Henrie (1350) Firdevsi u hamase-i milli, tercüme-i Mehdi Ruşen Zamir, Tebriz, danişgah-i Tebriz.
- Metînî, Celâl (1383) "Zeval- hired gerayi" hesti, dovre-i devvom, sal-i pencom, şomare-i hicdeh, s. 38-58.
- Muhammed, Muhammedî Rey Şehrî, (1378) Hiredgerayi der kur'an u hedîs, tercüme-i Mehdi Mehrizi, Kum, daru'l-hedis.
- MacKenzie, David Neil (1383) Ferhang-i kuçek-i zaban-i pehlevi, tercüme-i Mehşid Mir Fehrayi, çap-i sevvom, Tahran, pejuheşgah-i ulum-i insani u mutâle'ât-i ferhangi.
- Naci, Muhammed Rıza (1386) Ferhang u Temeddun-i İslami der Kalemrov-i Samaniyan, Tahran, emir-i kemir.